

НОВІ СТАРІ БОГИ

(З приводу книги Марії Лесів “Повернення рідних богів: сучасне українське рідновірство як альтернативна візія нації”)¹

1960-і роки в свідомості дослідників культури асоціюються з таким феноменом, як шістдесятництво. Це був величезний прорив, своєрідна революція в радянській культурі, в інтелектуальній моді, в мисленні окремої групи чи окремого загону радянської інтелігенції, по суті протестна культура яка розвивалася в принципі на фоні досить стабільного і консервативного культурного “бекграунду” – побутового і мистецького соцреалізму. Попри нашу етноцентричність, “інтелектуальна революційність” 60-х років XX ст. не є суто українським і навіть не суто радянським явищем, вона носить глобальний характер. І протестність виявила себе навіть в середовищі української північноамериканської діаспори.

1960-і роки – це по суті досить успішний період для української імміграції Канади і США. Це час, коли діпістська² хвиля, втративши надію на швидке повернення на батьківщину, нарешті “пустила корені” в ґрунт нової батьківщини і стала облаштовувати своє культурне життя, значною мірою орієнтуючись на досить утопічну ідею про можливість створення “держави в державі”, тобто витворення в умовах “чужої” культури масового осередку української ідентичності. Це час розквіту культурного життя, громадських (в т.ч. жіночих та молодіжних) рухів, створення могутніх наукових українознавчих кадрів для славістичних центрів північної Америки. Попри всю різноманітність діяльності тогочасної діаспори (і не лише тієї її частини, що витворилася на базі післявоєнної імміграції), їх об’єднувала (якщо не брати до уваги радянофільської тенденції) церква (і православна і українська католицька). В цьому був великий резон. Як показує досвід всіх діаспор, найдовше серед маркерів етнічної ідентичності в умовах діаспори, тримаються два: національна релігія і національна кухня. Церква (українська церква) в житті української діаспори є тим цементуючим фундаментом, який об’єднує різноманітні рухи та організації.

Але ось у 1960-і рр. у цьому середовищі, базованому на ревному ставленні до власної віри, виникає рух, протестний по своїй суті, рух, який претендує називати себе “релігією”, і не просто релігією, а “рідною українською вірою”. Це рух, який офіційно замаркується в історії культури як українське неоязичництво (самоназва – *рідновірство*).

Імена В. Шаяна (теоретика та духовного натхненника конфесії “Рідна віра”, чиї праці з’явилися ще в 1930-х рр.) та Л. Силенка (засновника “Рідної української віри” – РУНВіри) пов’язуються з двома найстарішими гілками українського неоязичництва. Перші офіційно зареєстровані громади рідновірів з’явилися в США в 1966 р. за ініціативи Л. Силенка. В 1981 р. послідовники В. Шаяна в Канаді створили в м. Гамільтоні громаду “Української Рідної Віри”. В незалежну Україну неоязичництво прийшло з діаспори, перша спільнота рідновірів-язичників була офіційно заснована в 1993 р. З цього ж року і РУНВірівці в Україні діють легально. Нині на території України офіційно зареєстровано близько 120 громад рідновірівського спрямування, а в 2001 р. відбулося їхнє офіційне об’єднання.

Явище українського неоязичництва довгий час в академічній спільноті викликало неоднозначну реакцію. Наукова спільнота снобістського напрямку (а це, попри іронічне означення “снобістська” – цвіт української науки, дійсно професіонали високого ґатунку з енциклопедичними знаннями в своїй галузі і якісним аналітичним мисленням) “в упор” не бачила неоязичників як явище, гідне дослідження. І, напевно, певною мірою самі рідновіри самі були в цьому винні: якби вони так пристрасно не позиціонували свої реконструкції як “наукові”, а ритуали – як релігійні, то й інтерес до них був би значно більшим. Однак в українському науковому середовищі була група (із науковими званнями і без них), яка не лише допускала

можливість визнання реконструкцій як таких, що мають право на життя в науці, а й використували неоязичницький креатив як джерело свого дослідження. Між тим у вивчення самого феномену Рідної віри та Рідної української віри як важливого соціально-культурного явища в епоху глобалізації – ці автори нічого суттєвого не внесли. І поки перші підсміювалися над другими, а другі активно нападали на перших, дорогоцінний час ішов. Спільнота рідновірів – зі своїм алгоритмом діяльності, зі своїм креативом, зі своїми конфліктами і примиреннями – існувала переважно поза пильним оком аналітичної науки. Адже їхня власна публіцистична діяльність дає дещо спотворене уявлення про них самих, ненавмисно представляючи себе суспільству у вигляді кітчевої субкультури лузерів – дорослих людей, які замість того, щоб займатися серйозними справами, граються у майже дитячі ігри, приймаючи уявне за дійсне. Насправді ж це – так, субкультура, так, дуже часто кітчева, однак при цьому це є надзвичайно цікаве соціокультурне, соціопсихологічне явище, яке виникло не випадково і не лише в Україні. Якщо брати явище неоязичництва в глобальному вимірі, то це реакція суспільства на кризу релігій в сучасному світі, на повальне розчарування в існуючих ідеологіях і духовних практиках, це рух екологічного порядку (екологія – не лише у фізичному зв'язку з природою, а й духовному), це пошуки нових форм персональної та колективної ідентичності тощо. Українське неоязичництво на сьогодні, за моїм визначенням, – це різновид альтернативної субкультури, який відзначається своїм протестним характером і етно-ритуалізованим втіленням. За формою – це гібрид субкультури історичних реконструкцій і субкультури рольовиків. І як тільки я зрозуміла це, інтерес у мене до неї зріс в десятки разів.

Однак до цього висновку я ніколи не прийшла б, не ознайомившись дещо серйозніше з історією і сьогоденням цієї спільноти. А викликала в мене цей інтерес саме Марія Лесів, її дисертація і згодом – книга, яка тут рецензується.

Марія Лесів – канадська дослідниця українського походження, доктор фольклористики, професор Меморіального університету (Memorial University) Ньюфаундленду (м. Сент-Джонс, Канада), який є одним із найголовніших (якщо не найголовнішим) центром фольклористики Північної Америки. Марія Лесів народилася в Івано-Франківську, вчилася у Львові і потрапила на магістерську програму на кафедрі фольклористики імені Гуцуляків Альбертського університету (Едмонтон, Канада). Вона успішно закінчила магістратуру, поступила в докторантуру, взявши собі дуже складну тему для дисертації. Не можна сказати, що вона стала піонером у дослідженні рідновірів та рунівівців³, однак вона була першою, хто розглядав це явище не на локальному і етноцентричному рівні, а на фоні глобальної духовної практики неоязичників.

Написання дисертаційної роботи М. Лесів відбувалося в час, коли я викладала в Альбертському університеті, і в мене довгий час були великі сумніви щодо доцільності її написання. Я не висловлювала ці думки самій дисертантці, однак обговорювала цю тему з іншими дослідниками. Марію Маєрчик, зокрема, яка в той час стажувалася в Канаді, я намагалася переконати в тому, що тема недисертабельна, вона категорично не погоджувалася зі мною, і от тепер я розумію, що я помилялася. Андрію Нагачевському – науковому співкерівнику дисертації Марії Лесів, я говорила, що неоязичництво треба досліджувати не як релігію, а як субкультуру історико-етнографічних реконструкцій, він також мені заперечував. Зараз, після докладнішого вивчення явища неоязичництва, я вважаю, що в цьому питанні я таки мала рацію. Те, що неоязичники називають “релігією”, насправді є рольовою грою. Наведу цитату з вікіпедії стосовно толкієністів: “Некоторые толкинисты считают, что мир, описанный в книгах Толкина, в самом деле существовал, и ищут тому подтверждение или живут соответственно данному утверждению, и зачастую “помнят” тот мир и верят, что имеют там воплощение”⁴, так само рідновіри вірять, що світ, реконструйований їхніми волхвами і волхвинями, реально існував, і тому шукають цьому підтвердження і зачасти “пам”ятають” той світ і вірять, що мають там втілення. Рідновіри мають повне право вірити, що те, чим вони займаються, є релігією, однак чи насправді це є так? Не применшуючи вартісність діяльності рідновірів, їхню креативність, треба все-таки визнати, що їхньої приватної віри недостатньо, щоб рідновірство називати релігією: громадський рух – так, субкультура – так, світогляд – так, але далеко не релігія.

Незважаючи на мої сумніви щодо теми дисертації і на те, що погляди Марії Лесів далеко не збігалися з моїми, я не могла не відзначити, наскільки професійно і всебічно працює

дисертантка. Відвідавши кілька разів Україну, здійснивши польові дослідження (методом спостереження, аудіо-інтерв'ювання, фото- і відеофіксації), вона паралельно активно вивчала теоретичний досвід в галузі антропології релігій (який у північноамериканській науці є надзвичайно цінним і дуже добре вивченим), а також західні практики неоязичництва.

Книга М. Лесів “Повернення рідних богів: сучасне українське рідновірство як альтернативна візія нації” є чудовим науковим текстом, який завершив її багатолітню працю над вказаною темою. Побачила світ вона в канадському видавництві одного з найкращих університетів Північної Америки – Монреальського університету Мак-Гіл.

Логіка побудови книги дуже вдала: перші три розділи є суто інформативні, які дають можливість підготувати читача до аналітичного викладу, який забезпечується наступними п'ятьма розділами.

Перший розділ книги присвячено західному язичництву, і ця інформація стала відправною точкою для подальших компаративістських дослідів. Північноамериканський досвід неоязичництва дав можливість авторці подивитися на українське явище не етноцентрично, а панорамно. Тут є статистика, презентація балансу індивідуального і колективного в сучасному язичництві, протестності по відношенню до офіційних релігій, елітарних інституцій, соціальних норм і звичаїв, визначення місця природи в їхній ідеології, ставлення до минушини і сучасності, а також частка етнічного і автентичного, з одного боку, і креативу, з іншого – тощо. У другому розділі досліджуються джерела сучасних українських і ширше – слов'янських – неоязичницьких вірувань і практик. Слово “джерела” у даному випадку вживається не в науковому джерелознавчому сенсі, а в розумінні інформаційної бази, яку використовують неоязичники для витворення власної ідеологічної концепції (точніше концепцій) і ритуалістики. Це те, що самі неоязичники вважають джерелами своєї релігійної творчості. Сюди потрапляють різні за походженням, якістю і фактурою тексти і артефакти, причому важливі НЕ ВОНИ САМИ ПО СОБІ, а їх ІНТЕРПРЕТАЦІЯ рідновірами, на чому авторка докладніше зупиняється в аналітичній частині своєї монографії.

Третій розділ зветься “Українські неоязичницькі групи: історія, ідеологія і духовність”. Практично це нарис організаційної історії українського неоязичництва на прикладі трьох груп: РУН-віра, Рідна віра, Родове Вогнище.

Ці три початкові розділи дають кістяк базових знань про українську неоязичницьку практику та її західних аналогів.

У представленні цієї інформації авторка зайняла таку позицію: “Хоча я не поділяю етнонаціоналістичні сантименти українських неоязичників, я намагаюся уникати оціночних суджень щодо їхніх поглядів. Цей політично нейтральний підхід принаймні частково сформований моїм навчанням як фольклориста. Сучасний фольклорист прагне обговорювати групову діяльність і вірування, намагається зрозуміти їхню мотивацію, а не оцінювати їхні переконання та практики”⁷⁵. Досить виважений і доцільний дослідницький підхід, який, треба визнати, притаманний ряду праць і сучасних українських дослідників, переважно тих, що захищали дисертації на цю тему.

Наступні п'ять розділів, як писалося вище, є аналітичними. Так, у четвертому розділі українське неоязичництво характеризується в загальноукраїнському культурному контексті: як опозиція до християнського досвіду, і як дзеркало українського суспільства. Якщо перше питання висвітлене досить схематично і надто вже популярно (авторці явно бракувало історичної інформації), то наступне, особливо, в параграфі про гендерну специфіку, є цікавою знахідкою авторки.

У наступних розділах М. Лесів підходить до ідеології і практики українського неоязичництва. Треба зазначити, що це є далеко не проста річ, оскільки і перше і друге за порівняно коротку історію свого існування є мінливими, як протей, і насправді є, м'яко кажучи, досить хистким (я б навіть сказала “желеподібним”) явищем. Дослідниця мужньо взялася за справу, яка не одного дослідника вводила в стан депресії чи принаймні розгубленості, а саме: з'ясування принципів концептуальних розбіжностей поміж різними гілками українського неоязичництва. І в принципі їй вдалося знайти ті ключові, порівняно стабільні моменти, на які можна опертися при аналізі принаймні трьох гілок рідновірства: відмінності в трактуванні минулого (розділ 5), політеїстична і монотеїстична версії язичництва (розділ 6).

Дослідниця робить надзвичайно цінний висновок: насправді українське рідновірство – це НЕ відродження чи відновлення “справжньої, прадавньої української віри”. Рідновіри створили НОВУ релігію, але від цього вона не є якоюсь меншовартісною. Хоч рідновірські боги – це яскраво виражені новотвори, а їхній зв’язок з далеким минулим є уявним, креативність цієї спільноти, за її словами, вражає. Попередники Марії Лесів (етнографи і фольклористи) у суперечках і перепалках із рідновірами також не раз висловлювали цю думку, однак їм завжди бракувало терпіння науково обґрунтувати її і проілюструвати доскіпливим аналізом, оскільки вони вважали “нижчим своєї гідності” порпатися в їхніх “фантазіях”.

Марія Лесів зупинилася і на множинності інтерпретацій рідновірами одних і тих же джерел і суті своєї релігії. Дослідниця зосередилася на одній більш-менш усталеній ідеологічній відмінності між різними гілками рідновірства (монотеїзм/політеїзм). Решта “відмінностей” (зокрема, у трактуванні “джерел”) також презентуються авторкою, однак вони настільки аморфні й ситуативні, що будь-якому дослідникові важко було б застосувати до них аналітичний підхід, тож найкращий спосіб їх представити – це описати їх старим “дідівським” способом: а саме подати їхню ідеологічну систему так, як вони самі її уявляють, що й робиться у монографії.

Визнаючи право авторки аналізувати ідеологію неоязичництва саме так, хотілося б (не претендуючи на істину в останній інстанції) представити свою власну думку на концептуальну “поліваріантність” ідеології язичництва. Вивчаючи цю тему з наявних в літературі та інтернет-мережі джерел (а треба сказати, що українські неоязичники – надзвичайно інтернет-активна субкультура) та моїх особистих контактів з представниками численних “осколків” і “новотворів” рідновірських рухів, я також переконалася, що інтерпретації одних і тих же “джерел” у язичницькій практиці різними ідеологами чи лідерами окремих груп дуже суперечливі як у сенсі діхронічному (наприклад, погляди одного провідника чи цілої групи не залишаються незмінними протягом десяти–двадцяти років), так і в синхронічному (ідеологія і ритуалістика представників різних напрямків неоязичництва, що співіснують в певний момент часу). Але дуже часто особистісні конфлікти поміж представниками ідеологічної “верхівки” (волхвів і волхвинь) представляються як боротьба “ідеологій” чи “концепцій”, що часом заплутувало деяких дослідників. Насправді ж – перед нами не боротьба ідеологій, а внутріполітична боротьба за сфери впливу. На відміну від північноамериканського неоязичництва, соціальна структура / комунікаційна система / субкультура рідновірів орієнтується в своїх організаційних принципах на ієрархічність, і тому, подібно до кожної структури такого (ієрархічного) типу, має в собі і величезний вибуховий потенціал, який провокує до виникнення розколів, “більшовизму” і “меншовизму”, “єретизму”, “відступництва” тощо. І, власне, кожен з “осколків” цієї системи намагається обґрунтувати розкол, свою позицію ідеологічними мотивами. Саме так (як політичну внутрігрупову боротьбу) мені б хотілося бачити обґрунтування явища “поліваріантності” української неоязичницької ідеології, а не навпаки, мовляв, існує кілька версій українського неоязичництва. Рамки цієї рецензії не дають можливість представити докази того, що один і той самий ідеолог (волхв, волхвиня) в різних творах (а часом навіть і в одній книзі) може подати абсолютно протилежні, кричущо суперечливі поміж собою положення, які можна трактувати двояко (а інколи й трояко). Вони – лише ілюстрація до внутріполітичних процесів, які відбуваються всередині спільноти. Я веду до тієї думки, що неоязичництво треба аналізувати “навиворіт” – не з надбудови (вибачте за методологічний анахронізм), тобто не з “відмінностей ідеологій”, а з базису (з боротьби за сфери впливу).

Попри те, що я бачу цю тему саме так, а не як Марія Лесів⁶, не можу не відзначити безперечну цінність опрацьованого авторкою матеріалу і змістовність викладу.

Наступні – сьомий, восьмий та десятий – розділи стосуються ритуалістики, символіки, атрибутики, звичаєвості. Власне, це є конкретні візуальні (дії та матеріальна культура) форми, в яких представлена українська неоязичницька традиція. На відміну від “желеподібності”, аморфності і непереконливості ідеологічної (концептуальної) частини цієї субкультури, саме в цьому сегменті українського неоязичницького досвіду криється справжня сутність цього яскравого явища. На мій погляд, саме в ній найкраще виявляють себе два основні “кити” їхньої ідеології: культ етнічності (у різних формах від пропаганди етнічної виключності до панславизму) і культ природи (також в різних формах – від романтизованого пантеїзму, вшановування природних “див” до екологічної культури мандрівного туризму). Унікальною (в

межах субкультур) є і форма, в якій реалізується ці два культи, – ми це називаємо “етнографізмом” (в Північній Америці це б назвали “фольклоризмом”). Ритуалістика, атрибутика, символіка – це те, що робить неоязичників впізнаваними, це те, що творить їхню ідентичність, це те, що їх згуртовує як спільноту.

Дев'ятий розділ, на мою думку, є найбільш дискусійним. В ньому йдеться про релігійний синкретизм рідновірів. Треба сказати, що пострадянська наука (принаймні українська та російська) в цій сфері дослідження зробила феноменальні успіхи. Бібліографія досліджень на цю тему вираховується тисячами. І, власне, посилання на наївні судження ранніх етнографів-збирачів, при всій до них повазі, дещо не гармоніює з блискуче опрацьованим авторкою західним матеріалом. Найцікавішими, на мою думку, є наведені в цьому розділі приклади ритуалістичного компромісу (так би я назвала це, а не релігійним синкретизмом) в сучасній практиці неоязичників діаспори. На мою думку, явища, які дослідниця інтерпретує як *релігійний синкретизм*, такими не є, це є *ритуалістична еkleктика*.

Висновки, які робить Марія Лесів у кінці книги, лаконічні, проте дуже влучні. І хотілося б рецензію завершити нетрадиційно, а саме цитуванням. Авторка, перефразовуючи західного дослідника Бергера, пише: “Українське неоязичництво – це реакція на страх перед сучасністю, що асоціюється з глобалізацією. Разом з тим, саме сучасність забезпечує найкращі умови для розвитку цього руху. Українські неоязичники намагаються відродити далеке минуле засобами сучасних технологічних засобів, стратегій та ідей”⁷.

Загалом книга Марії Лесів – це, поза всяким сумнівом, подія в українській науці та культурі. Окрім інформативної та аналітичної цінності, її праця має велике політичне значення, оскільки авторка вводить українські реалії в контекст світового культурного і наукового процесу.

¹ Lesiv M. The Return of Ancestral Gods: Modern Ukrainian Paganism as an Alternative Vision for a Nation. – McGill-Queen's University Press, 2013.

² Діпiстська (від англ. DP – displaced Persons) хвиля iмiграцiї – усталений термiн, що позначає повоєнну хвилю iмiграцiї зi Схiднi та Центральнiї Європи, що складалася переважно з бiженцiв з Радянського Союзу, якi в 1945–1949 рр.) перебували в DP-таборах.

³ Перерахуємо лише дисертацiї захищенi на цю тему: Тупик О. О. Язичницькi традицiї в духовнiй культурi українцiв (90-і рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. iст. наук. – К., 2002.; Гуцуляк О. Б. Неоязичництво як свiтогядне явище (iсторико-фiлософський аналiз): Дис. ... канд. фiлософ. наук.; Беднарчик Т. Р. Український рiдновiрський релiгiйний рух у дiаспорi ХХ столiття.: Дис. ... канд. фiлософ. наук. – Івано-Франкiвськ, 2006 та iн.

⁴ Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Толкинисты>

⁵ Lesiv M. The Return of Ancestral Gods. – P. 11.

⁶ Це стосується не лише Марії Лесів, а й перерахованих у посиланні трьох дослідників українського неоязичництва – О. Тупик, О. Гуцуляка, Т. Беднарчика.

⁷ Lesiv M. The Return of Ancestral Gods. – P. 165.